УДК 929

А.М. Ахунов

ТАТАР МАТБАГАЧЫЛЫК ТАРИХЫНДА И.Н. ХАРИТОНОВ
(тууына 160 ел тулу уңаеннан)

Иван Николаевич Харитонов (1859–1927), русский типограф и издатель, внес неоценимый вклад в дело становления и развития татарской печати в кон. XIX – нач. XX в. В его типографии размещали свои заказы видные татарские писатели, издатели газет и журналов, с которыми он поддерживал личные, дружеские отношения, в т. ч. благодаря хорошему знанию татарского языка. Татарская пресса называла его доброжелательно «Харитон бабай», тем самым отдавая дань почтения русскому издателю. И.Н. Харитонов постоянно повышал качество своих изданий, применял новейшие европейские достижения в области типографии, разрабатывал новые макеты и шрифты, вкладывая в развитие личные средства.

Ключевые слова: Харитонов И.Н. (1859–1927), типографское дело в Казанской губернии, история татарской книги, мусульманская печать, история татарской культуры.

Ivan Nikolaevich Kharitonov (1859–1927), a Russian typographer and publisher, made an invaluable contribution to the establishment and development of the Tatar press in the in the late 19th and early 20th century. Prominent Tatar writers, publishers of newspapers and magazines with whom he maintained personal, friendly relations, also thanks to a good knowledge of the Tatar language, placed their orders in his printing house. The Tatar press called him benevolently «Khariton Babai», thus paying homage to the Russian publisher. I.N. Kharitonov constantly improved the quality of his publications, applied the newest European achievements in the field of typography, developed new layouts and fonts, investing personal funds in the development.

Keywords: Kharitonov I.N. (1859–1927), typography in Kazan province, history of the Tatar book, Muslim press, history of the Tatar culture.

Танылган рус типографы, басмаханә хуҗасы Иван Николаевич Харитонов XX гасыр башында Казан татарлары өчен мәшһүр кеше булган. Татарлар аны зурлап, якын итеп Харитон бабай дип атаганнар. Ул – татар телендә күпсанлы китаплар, журналлар нәшер иткән кеше. Шунысы мөһим – Харитон бабай хәзерге байлар кебек керем артыннан гына кумаган, ә басылып чыккан китапларның сыйфатлы, зәвыклы булуын кайгыырткан, яңа макетлар, шрифтлар уйлап тапкан. 1908 елда «Шура» журналы да аның бу эшчәнлегенә зур бәя бирә.

«Безнең галимнәр һәм мөхәррирләр Харитоновны җитәрлек кимәлдә бәялиләрме соң», – дип яза журнал, һәм аның басма хәрефләрне яхшыртудагы тырышлыкларын санап китә. Хәреф җыючыларның, башка хезмәткәрләрнең эшен җиңеләйтү юнәлешендәге тырышлыклары да телгә алына. «Мөселманнар өчен мондый көч куй-

ган кеше татарлар арасында да бармак белән генә санарлык», – дип нәтиҗә ясый «Шура».

Һәм бу бәяләмәдә һичнинди арттыру юк. Иван Харитонов империячел кибарлыктан азат чын рус зыялысы була. Ул «инородец»ларны хөрмәт итә, аларның телен һәм гореф-гадәтләрен яхшы белә. Шул сыйфатлары белән татарларның ихлас мәхәббәтен яулый. Бу кеше татар мәдәнияте һәм мәгарифе үсешенә үз өлешен кертү белән бергә, татар халкы турында телдә йөргән төрле ялган мифларның юкка чыгуына да сәбәпче була.

Дөрес, татар китаплары аңа кадәр дә нәшер ителгән. Ләкин нәкъ менә ул әлеге эшне беренче тапкыр һөнәри нигезгә куя, даими рәвештә китап басу ысулларын камилләштерә, яңадан-яңа шрифтларны гамәлгә кертә. Аның басмаханәсендә нәшер ителгән китап озак сакланырга тиеш! – Харитон бабайның төп максаты шушы була. 1909 елда, Харитоновның матбагачылык эшчәнлегенә 40 ел тулуны билгеләп үткәндә, матбугатта аны «татар Гутенбергы» дип олылыйлар. Ул вакытта аңа мәдхия яудырмаган бер генә татар газета-журналы калды микән? Татарның мәшһүр кешеләре аңа котлау телеграммалары юллый. Харитонов газеталарда басылып чыгасы рәсемнәренә түбәтәй киеп төшә...

Казанның гап-гади һөнәрче малае үзенең шундый уңышларга ирешәсен, бай һәм мәшһүр буласын күз алдына китерә алдымы икән? Әтисе байларга гомере буе экипажлар, кареталар ясаса да, башы нуждан чыкмый. Малай, ун яше тулуга, К.А. Тилле басмаханәсенә хәреф җыючы ярдәмчесе булып эшкә урнаша. Бер айдан Казан университеты типографиясенә күчә. Ни өчен нәкъ менә шушы һөнәрне сайлый ул? Абыйсы губерна идарәсе типографиясендә эшләгәнгә, Иван да әлеге һөнәр белән кызыксынып китә. Әтисе вафат булгач, Харитоновлар гаиләсе матди яктан бик авыр хәлдә кала. Иван исә гаять тырыш, максатчан үсмер була, укырга да өлгерә – Михайлов приход (мәхәллә) училищесын тәмамлый.

Басмаханәдә аның беренче остазы Ибраһим Кавалиев сөенеп туя алмый – сүзеңне ярты ымнан аңлап алган шәкерткә кем сөенмәс! Өч айдан ул инде Харитоновка тулы хезмәт хакы билгели. Бераздан яшь егет үзе яңа килгән эшчеләрне өйрәтә башлый һәм аның хезмәт хакы 15 сумнан 30 сумга күтәрелә.

Университет басмаханәсендә Иван Харитонов төрле телләрдә, хәтта монгол һәм яһүд телләрендә дә текст җыярга өйрәнә. Бу вакытта инде ул татар телен камил белә.

Егерме ике яшендә Харитоновны Казан губерна идарәсе басмаханәсенә өлкән хәреф җыючы итеп чакыралар. Бераздан яшь белгеч турында гел мактау сүзләре генә ишеткән типограф Г. Вечеслав аны үз басмаханәсенә мөдир итеп билгели [Кәримуллин, 1979, б. 63]. Иванга биредә үзенең сәләтен күрсәтергә бөтен мөмкинлекләр дә ачыла. Ул басмаханәне яңабаштан үзгәртеп кора: литография белән гальванопластиканы гамәлгә кертә, тиз баса торган машиналар сатып ала, реклама эшен җайга сала. Нәтиҗәдә басмаханәдә нәшер ителгән

китапларның саны өч тапкыр арта. Харитонов үзен кызганмый: аның өчен ял көннәре дә, бәйрәмнәр дә булмый, ул тәүлегенә унике сәгать эшли. Яшь мөдир бер генә вак-төяк нәрсәне дә күз уңыннан ычкындырмый, һәр эшне уз кулы белән башкарып карарга тырыша. Югары кимәлдәге полиграфия культурасы, фәнни-сәнәгать күргәзмәләрендәге бүләкләр аркасында басмаханә татар нәширләре һәм укучылар арасында шөһрәт казана. Кайбер елларда ул татар китапларын басу буенча Казан университеты басмаханәсен дә артта калдыра. Г. Вечеслав басмаханәсе 1882–1894 еллар арасында 225 исемдә татар китаплары бастыра. Аларның гомуми тиражы миллион ярым нөсхәгә җитә. Татарча гына түгел, монда гарәп, фарсы, азәрбайҗан телләрендә китаплар чыга.

Басмаханә хуҗасы яшь мөдирнең эшчәнлегеннән бик канәгать була, билгеле. 1893 елда ул аны, басмаханәләр эшен өйрәнү максатында Европа илләренә җибәрә. Ләкин бераздан, аңардан башка көймәнең комга терәлүеннән куркып, кире чакырып ала. Шулай да яшь белгеч Мәскәү һәм Санкт-Петербургның атаклы басмаханәләрендә булып, алардагы яңа җиһазлар, яңа эш ысуллары белән танышырга өлгерә.

Ә бер елдан цензура эзәрлекләвеннән гарык булган Г. Вечеслав басмаханәсен Б. Домбровскийга сатып җибәрә. Нәтиҗәле хезмәте өчен рәхмәт йөзеннән ул Харитоновка басмаханәдә нәшер ителгән татар китапларын бирә. Дүрт мең сумга бәяләнгән әлеге китапларны Иван тагын да кыйммәтрәк бәягә сата. Шуннан кергән акчага Пассажда үз басмаханәсен ачып җибәрә. 1898 елда Харитонов литография һәм китап төпләү бүлекләрен оештыра. Аңа кадәр бары тик ике татар шрифты булса, Харитонов аларны унсигезгә җиткерә. 1902 елда ул, басма һәм полиграфия эшендәге казанышлар белән танышыр өчен, кабат Европага бара – Вена, Дрезден, Лейпциг, Берлин басмаханәләрендә була [Кәримуллин, 1979, б. 63].

Татар нәширләреннән иң беренче булып аның белән язучы Г. Камал хезмәттәшлек итә башлый. Хезмәттәшлек чын дуслыкка әверелә. Г. Камал (ул бик шәп каллиграфист була) һәм гравер рәссам Ибраһим Юзеев белән Иван Харитонов гарәп-татар шрифтының яңа үрнәкләрен эшли [Габдельганеева, 2017, с. 201].

1904 елда Пассажда зур бер фатир бушагач, Харитонов, биш ел файдалану шарты белән, анда үз басмаханәсен урнаштыра. Бу вакытта инде аның кул астында алтмыш кеше эшли. Биредә китап бастырырга теләүче нәширләр арта һәм 1906 елда эшчеләр саны йөзгә җитә. Инде Харитон бабайга Пассаждагы фатир гына тар тоела. 1907 елда ул Воскресенская һәм Кече Казан урамнары кисешкән чатта (хәзерге Миславский ур., 4 йорт) өч катлы бина сатып ала. Бу тарихи йорт турында төрле риваятьләр сөйлиләр. Имеш, анда Сөембикә үзе яшәгән, имеш, Казанны яулаганнан соң Явыз Иван анда кунып чыккан. Харитонов аны яңадан сипли, җиһазлый. 1908 елның августыннан басмаханә шушы йортта үзенең эшен дәвам итә. Аның эшен

ун электр моторы тәэмин итә. Басу һәм хәреф җыю станокларыннан тыш биредә өч зур кәгазь кисү машинасы да була. Басмаханәдә сигез бүлек (басма, хәреф җыю, литография, татар газеталары, китап төпләү һ. б.) булып, алар һәркайсы аерым бүлмәләргә урнаша, бина пар белән җылытыла, электр белән яктыртыла. Барлык машиналар да диярлек электр моторы белән хәрәкәткә китерелә. Җылы, якты бүлмәләрдә хезмәт куйган эшчеләренә Харитон бабай лаек хезмәт хакы түли һәм аны елдан-ел арттыра.

XX гасыр башында Казанда күпсанлы газета-журналлар нәшер ителә башлый. Аларның байтагы Харитонов матбагасында басыла. Харитонов хәтта революцион эчтәлекле китапчыкларны бастырудан да курыкмый. Татарлар аны шундый кыюлыгы өчен дә яраталар.

«Яшен» журналы язганча, Харитоновның эшчәнлеге аркасында соңгы ун елда мөселман матбугаты бүтән алдынгы милләтләрнең матбугаты белән бер кимәлгә менә [Иван Николаевич Харитонов, 1909, б. 2–6].

«Чүкеч» журналы да Харитон бабайның таләпчән зәвыгына соклана [Словолитня И.Н. Харитонова в Казани, 1909, б. с.]. «Йолдыз» газетасы Иван Харитоновның эшчәнлегенә 40 ел тулу тантанасын татарларга да билгеләп үтәргә кирәк, дигән тәкъдим ясый. Без, дип яза «Йолдыз», урыс мөхәррирләренең, матбагачыларның игелекле эш белән әлеге юбилейны билгеләргә җыенуын ишеттек. Безгә дә бу эшкә кушылырга кирәк. Чөнки «Гутенберг варисы» – могтәбәр Харитонов әфәнде татар матбугаты өчен урысларныкына караганда да күбрәк көч куйган кеше. Үзенең Харитон бабайга булган мәдхиясендә «Йолдыз» купшы сүзләрне кызганмый, әгәр дә, ди, Харитонов булмаса, без мондый матур хәрефле татар матбугатына ирешә алмаган булыр идек. Ул эшне бер генә мөселман да башкара алмады, чөнки бер генә мөселман да ул кадәр акчаны моңа сарыф итмәс иде. Без бу юнәлештә ниндидер эш башлаган булсак та, бер җәмгыять төзүдән ары уза алмас идек. Харитонов аркасында без бүген алдынгы милләтләр сафына басуыбыз белән горурлана алабыз.

«Йолдыз» Казанның сәнгать мәктәбендә берәр мөселман баласы өчен Харитонов исемендәге стипендия булдырырга тәкъдим итә. Харитоновны шәрәфләгән берәр шундый игелекле эш өчен газета 50 сум күләмендә акча бирәчәген белдерә [Әхмәдһади, 1909].

Әмма мәхәббәт белән нәфрәт арасында бер генә карыш, дип дөрес әйтәләр шул. Харитон бабайга татарларның мәхәббәтен генә түгел, нәфрәтен дә татырга туры килә. Коръән китабы хаталар белән басылып чыккач, бөтен татар матбугаты кичә генә күкләргә чөелгән каһарманга ташлана. Кайберәүләр аны хәтта хөкем итәргә чакыра.

Мәгълүм ки, XX гасыр башына кадәр патша хөкүмәте татарларга үз басмаханәләрен ачарга рөхсәт бирми. Шуңа күрә татар нәширләре китапларны урыс басмаханәләрендә нәшер итәргә мәҗбүр була. Болар арасында Харитонов басмаханәсе аерылып тора. Ләкин

1913 елда Коръән китабы хаталар белән нәшер ителгәч, аңа мөнәсәбәт үзгәрә. Сүз уңаеннан әйтик: Харитон бабай, беренчеләрдән булып, Изге китапны коленкор тыш белән чыгара, бәясен дә арттырмый.

Ә кайбер мөселманнар фикеренчә, Коръәнне хаталы итеп бастыру – җинаять. Югыйсә матбугат эшендә хатадан хали булу мөмкин түгел.

Коръәнне хата белән басу очраклары элек тә булган. 1856 елда, мәсәлән, Кукубин басмаханәсендә ул 356 хата белән нәшер ителә. Әмма бу вакытта татарларның әле көндәлек матбугаты булмаган һәм алар ризасызлыкларын бөтен дөньяга белдерә алмаганнар.

Харитоновны матбугатта беренчеләрдән булып Фатыйх Әмирхан «фаш итеп» язып чыга («Кояш», № 24, 14.11.1913). Матбагачы шунда ук «бозылган» Коръән нөсхәләрен яңа басмалар белән алмаштырачагын белдерә, һәм «алда мондый хаталар ясамаячакмын», дип сүз бирә. Ләкин татар матбугатында һөҗүм көчәя генә. Харитонов бу хаталарны очраклы рәвештә ясаганмы, әллә махсус шулай хаталы чыгарганмы? Шунысын да истә тотарга кирәк, бу вакытта инде Харитон бабайга көндәш татар матбагачылары пәйда була. Харитонов хаталарның басмаханә хезмәткәрләре Ризван Шәрипов белән Зиннәт Гыйсмәтуллинның башбаштаклыгы аркасында китүен дә аңлатып карый. Ләкин хаталы китапларда текстның Диния нәзарәте вәкиле Сафиулла Габдуллин тарафыннан тикшерелүе һәм хуплануы турында искәрмә ясалган була. Ә Габдуллин корректураны кулына бөтенләй тотып та карамаган! Алдагы басмаларда исеме күрсәтелгәч, матбагачы монысында да әлеге искәрмәне шул килеш калдыра. Мөгаен, Коръән-Кәримгә ихтыяҗ зур булганга (Россия буйлап аның елына уртача 200 мең нөсхәсе тарала), матбагачының дин белгеченнән изге китапны яңадан укытып вакыт әрәм итәсе килмәгәндер. Үз хезмәткәрләренә артык ышану бәласе. Билгеле, Сафиулла хәзрәт хаталы китапта үз исеме торганга гаять гарьләнеп, Диния нәзарәтенә бу эштә катнашы булмавы турында аңлатма яза. Аны Харитон бабайны мәхкәмәгә бирергә дә котырталар, ләкин хәзрәт бу адымга бармый [Казанско-татарские.., 1913, с. 401–409].

Вакыт узу белән әлеге шау-шу тына, әмма ул Харитон бабайның күңелендә үз эзен калдыра, билгеле. Ни генә булмасын, эшмәкәр 1916 елда басмаханәсен сата һәм матбугат эшеннән читләшә. Бу гамәлнең, әлбәттә, бүтән сәбәпләре булу ихтималы да бар. Беренче бөтендөнья сугышы вакытындагы икътисади кыенлыклар аркасында кайберәүләр бөлеп, ә кайберәүләр, киресенчә, баеп китә.

Тәҗрибәле матбагачы басмаханәсе ябылгач та кул кушырып утырмый. Хезмәттәшләре аның киңәшләреннән теләп файдаланганнар. НЭП заманында ул хосусый басмаханә ачарга талпынып карый. Әмма аңа рөхсәт бирмиләр. Заман инде Харитон бабайныкы булмый.

«Гутенберг варисы»ның бу чордагы тормышы безгә мәгълүм түгел диярлек. Таушалган шинель киеп йөрүе турында гына кемнеңдер

өзек-төтек истәлеге бар. Күрәсең, бөлгенлектә яшәгәндер. 1927 елда Харитон бабай вафат була.

Татар матбугаты тарихында тирән эз калдырган бу чын урыс зыялысын без бүген дә хөрмәт белән искә алырга бурычлы.

Әдәбият

Юкаруда тәгъриф итдемекебез ... // Шура. 1908. № 24. Б. 776.

Кәримуллин Ә. Китап дөньясына сәяхәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 208 б.

Габдельганеева Г.Г. Харитонов И.Н. // Татарская энциклопедия: в 6 т. / гл. ред. А.М. Мазгаров, ответ. ред. Г.С. Сабирзянов. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2014. Т. 6: У–Я. С. 201.

Иван Николаевич Харитонов (1869–1909) // Яшен. 1909. № 10. Б. 2–6.

Словолитня И.Н. Харитонова в Казани. Образцы мусульманских шрифтов. Казань: Тип. И.Н. Харитонова, 1909. Б. с. Правила внутреннего распорядка в литотипографии.

Әхмәдһади. И.Н. Харитонов // Йолдыз. 1909. 16 апрель. № 387.

Казанско-татарские газеты за ноябрь месяц 1913 г. // Инородческое обозрение (приложение к журналу «Православный собеседник»), 1914. Кн. 6-я. С. 401–409.

Ахунов Азат Марс улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирасы үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре